

Валентина БІЛЯЦЬКА,
orcid.org/0000-0003-4532-2268

доктор філологічних наук,
професор кафедри філології та мовної комунікації
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
(Дніпро, Україна) *valentina.p@i.ua*

ХУДОЖНЯ ЕВОЛЮЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІРО-ЕПОСІ

У статті досліджено своєрідність функціонування фольклорного сюжетно-образного матеріалу, форми та способи переосмислення образу головної героїні народної думи «Маруся Богуславка», витвореного поетичною фантазією кобзарів, оснований на дійсності в однойменних поемах Євгена Згарського й Людмили Коваленко та ліричній драмі Михайля Семенка.

З героїчного народного епосу про боротьбу українського народу з турецько-татарськими поневолювачами відомо, що всіх, хто потрапляв у полон і зрікався християнської віри, уважали зрадниками. У художній літературі образ Марусі Богуславки, хоча вона й «потурчилася», не викликав осуду, трактувався як патріотичний за героїчний вчинок – звільнення невільників з полону, за допомогу землякам повернутися в Україну.

Для аналізу обрано першу інтерпретацію образу бранки в українській літературі – поему «Маруся Богуславка» (1862) Є. Згарського, останню – історичну поему «Маруся Богуславка» (2014) Л. Коваленко, й ліричну драму «Маруся Богуславка» (1921) М. Семенка, у яких головна героїня несе народну тенецу, порушує проблему фольклорного прототипу в художньому тексті, впливу національно-історичних, морально-психологічних чинників на характер його переосмислення.

У цих творах ускладнено психологічне вмотивування вчинку Марусі Богуславки порівняно з думою, багато алюзій на інші думи невольницького циклу («Козак Голота», «Буря на Чорному морі», «Плач невольників», «Невольники на каторзі», «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі»), особливо в описі перебування козаків у неволі, уведено в текст соціально-побутові та обрядові пісні, пареміографію. До думної фактури зміст творів наближено в багатьох моментах, окрім трагічної розв'язки сюжету, – описі «темниці», описі бранців, проклинанні Марусі за нагадування про Великдень, її відповіді, усталеній формулі потурчення – ради «розкоші турецької, для лакомства нещасного», провіщенні входження Марусі в піснетворчість народу.

Ключові слова: *поема, дума, образ, ліро-епос, фольклор, інтерпретація.*

Valentyna BILIATSKA,
Doctor of Philological Sciences,
Professor of Philology and Language Communication Department
Dnipro University of Technology
(Dnipro, Ukraine) *valentina.p@i.ua*

ARTISTIC EVOLUTION OF A FOLKLORE IMAGE IN UKRAINIAN LYRICAL EPOS

The article depicts the research of the distinctiveness of the functioning of folklore story-image material, formats and way of rethinking the image of the main character of a folk дума “Marusia Bohuslavka”, which was created by the based on the reality poetic imagination of Kobzars in cognominal poems of Yevhen Zgharskyi and Lyudmila Kovalenko and in lyrical drama of Mykhail Semenko.

It is known from heroic folk epos about the fight of Ukrainian people with Turkish-Tatar occupants that every captive who renounced Christian faith were considered to be traitors. In artistic literature the image of Marusia Bohuslavka, though she did renounce Christian faith and embraced the faith in Turkey, was never condemned. It was treated as a patriotic and heroic act – releasing captives and helping them with their return home to Ukraine.

Variants taken for the image analysis are the first interpretation in Ukrainian literature – poem “Marusia Bohuslavka” (1862) by Y. Zgharskyi, the last interpretation – historical poem “Marusia Bohuslavka” (2014) by L. Kovalenko, and lyrical drama “Marusia Bohuslavka” (1921) by M. Semenko. In all three variants the main character carries the folk

genesis, raises the problem of folk prototype in artistic writing, the influence of national-historical, moral-psychological factors at the way of its rethinking.

*In the following works psychological motivation of Marusia Bohuslavka's act is complicated in comparison to the *duma*, a big number of allusions to other *dumas* of slave cycle ("Cossack Golota", "The Storm in the Black Sea", "The slaves' weep", "Slaves in servitude", "Escape from Azov, from Turkish slavery") especially in description of Cossacks captivity, is introduced in the text of social-household and ritual songs, paremiography. The content of works is close to the form of *dumas* in a number of episodes, excluding the tragic end of the story – description of "the dungeon", description of captives, execution of Marusia for mentioning Easter, her answer, fixed form of embracing Turkish faith – for "the Turkish luxury and wretched treat", enunciation of Marusia's entrance into the folk songwriting.*

Key words: poem, *duma*, image, lyrical epos, folklore, interpretation.

Постановка проблеми. Своєрідність функціонування фольклорного сюжетно-образного матеріалу є важливим аспектом сучасного літературознавства. Переосмислення і трансформація його передбачає жанровий синтез різних форм використання, певну закономірність домінування в різні епохи. Особливий інтерес становлять думи, твори, що давали вихід фізичному й моральному напруженню широких народних мас, їх духовному піднесенню в боротьбі, героїзації подій у художніх творах. Не лише в епічних, а й у ліро-епічних творах XIX – початку XXI століть інтерпретовано тай переосмислено вчинки народних улюбленців, як, наприклад, Марусі Богуславки, героїні однойменної думи.

Аналіз досліджень. Уперше дума «Маруся Богуславка» надрукована П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» 1856 року, записана ним від кобзаря А. Шута, з того часу не залишала байдужими митців слова, особливо XIX ст. Образ головної героїні думи творчо інтерпретовано в різних жанрах художньої літератури (згодом у музиці, кінематографії). Дума «Маруся Богуславка» була об'єктом наукової уваги П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Житецького, С. Томашівського, А. Кащенко, Ф. Колесси, К. Грушевської, Б. Кирдана, М. Плісецького, Г. Нудьги, Т. Шевчук та інших дослідників, які ґрунтовно вивчали твір у контексті часу, його жанрову своєрідність, історизм, поетику образу.

Мета статті – розглянути художню еволюцію фольклорного образу Марусі Богуславки в українському ліро-епосі, зокрема в однойменній поемі (1862) Євгена Згарського, поемі (2014) Людмили Коваленко (перша й остання інтерпретації в українській літературі), ліричній драмі (1921) Михайля Семенка; визначити рівень інтерпретації сюжету думи, народнопоетичну спорідненість образу, створеного уявою народу на основі багатьох фактів патріотичної поведінки українок-бранок.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку XX ст. К. Грушевська, розглядаючи питання історизму українських народних дум, писала, що існує

багато їх переспівів, перекладів, різних досліджень, але вони переважно групуються «навколо чотирьох тем – Олексій Попович, Маруся Богуславка, Озовські брати, Самійло Кішка – се улюбленці дослідників нашого епосу» (Грушевська, 1997: 12).

1901 року надруковано студію С. Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі», у якій автор зосередився на історичних умовах, за яких виникав героїчний епос, велику увагу відведено розгляду думи «Маруся Богуславка» і творам Є. Згарського, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, М. Старицького, Б. Грінченка, С. Воробкевича, у яких її інтерпретовано. Як свідчать факти, на початку XX століття вже було надруковано шість різножанрових творів з головним образом легендарної «дівки-бранки».

Еволюція образу Марусі Богуславки в українському ліро-епосі виглядає так: Є. Згарський (поема «Маруся Богуславка» (1862) → П. Куліш (поема «Маруся Богуславка. Староруська поема (1620–1621)» (1899) → М. Семенко (лірична драма «Маруся Богуславка» (1921) → М. Тютюнник (роман у віршах «Маруся Богуславка» (2007) → Л. Коваленко (поема «Маруся Богуславка» (2014).

З героїчного народного епосу про боротьбу українського народу з турецько-татарськими загарбниками відомо, що всіх, хто потрапляв у полон і зрікався християнської віри, уважали зрадниками. Маруся Богуславка ж хоча й потурчилася, «побусурменилася», проте не викликала осуду. У літературі цей образ трактували як патріотичний за героїчний вчинок – звільнення невільників з полону, за допомогу співвітчизникам повернутися в Україну. Маруся Богуславка, на думку С. Томашівського, бере за серце читача чистотою своїх почувань і діянь. «Безкорисно і без вираховання, на основі самої прихильності до бідних невільників і споминів про християнську землю, які не вигасли при всій переміні її життя... Признане до потурчення і прощальні слова, навіть тугою і жалом, можуть вийти такими лише з чистого серця і стають найкращим свідоцтвом про

благородність Марусі» (Томашівський, 1901: 13), тому цей образ і найбільш переспіваний.

Першим в українській літературі звернувся до образу бранки-Богуславки в ліро-епосі Євген Згарський (1834–1892), уславивши тих, хто, перебуваючи в неволі, не зрікся віри християнської й допомагав землякам повернутися в Україну. Поет, філософ, педагог, Є. Згарський, здобувши освіту у Львівському та Віденському університетах, тривалий час працював викладачем у гімназіях, як письменник заявив про себе 1854 року на шпальтах газети «Зоря галицька». За небайдужість до подій історичного минулого, до героїзму народу в боротьбі з гнобителями, відображені в поемах «Маруся Богуславка» та «Святий вечір», його назвали визначним епічним поетом.

У поемі Є. Згарського «Маруся Богуславка» (яку він написав через шість років після запису й друку її в «Записках» П. Куліша, 1862 року), у ліричній однойменній драмі М. Семенка, однойменній поемі Л. Коваленко наявний синтез фольклорної романтики й реалістичного зображення. Сюжет поемі Є. Згарського побудовано за мотивами народної думи, яка дала поетові «найзагальнішу основу до цілком окремої, оригінальної композиції» (Томашівський, 1901: 23). В одинадцяти частинах і п'яти основних сценах автор удався й до осмислення головного образу – Марусі Богуславки, яка, ризикуючи своїм життям, урятувала бранців-козаків, і подав буття України того часу, увівши жанрово-тематичні різновиди народного героїчного епосу про набіги, пограбування українських земель турецько-татарськими загарбниками. До визначення жанру – «поема» – можна додати уточнення *епічна*. Перевага в ній надається масштабності зображення з епічними й драматичними елементами: твір починається повідомленням, що під поганськими шаблями люд хрещений гине в степах України, далі увага читача фокусується на описі нищення міста й жителів Богуслава: місто палало, вулиці «трупомъ наповнились», «А одъ церкви до Сѣпои / Влекуть щось за косы, / Дѣвча бѣдне, молодое, / Лишь въ сорочцѣ босе / На-повъ мертва, мовъ не жила / Не чує що дѣють, / Головоньку опустила, / Руки цѣпенѣють» (Згарський, 1862: 3–4). Піп Єфрем божеволіє від горя: його донька зникла, а на згарищі своєї садиби він знайшов обгоріле тіло дружини, яке обгорнув у плахту й поховав у чистому полі.

Поема Є. Згарського багата на історичні ремінісценції. Від картин спустошення українських земель (богуславці змушені Богу молитися перед великим курганом, бо татари все спалили), автор переносить читача в кам'яницю «поганця Баші»,

у якій перебувало триста козаків із Запорожжя та всієї України. У поемі багато алюзій на інші думи про турецько-татарське поневолення («Козак Голота», «Буря на Чорному морі», «Плач невольників», «Невольники на каторзі», «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі»), особливо в описі перебування козаків у неволі, у народно-поетичній їх оцінці: «мовъ дубъ широкоплечный» (Згарський, 1862: 9), «якъ тѣи дулъ / долоней одвертає кулъ» (Згарський, 1862: 8), у роздумах бранців про народні моральні канони: чи правильно робили, що «першу пайку якъ годиться / Попамъ на Божее не дали» (Згарський, 1862: 7), що отця не послухав, «всѣдлавъ коня, тай на волю» (Згарський, 1862: 13). Серед козаків-бранців – герої з інших відомих творів: Фесько Чвав, Олекса Наконешний, Тимко, брат Марусі Богуславки, Гудак, Івась Бондаренко, козак Голота (одягнений, як у однойменній думі), хоча й перебуває в неволі, впевнений: «Я въ тихъ стѣнах не загину, / Зрость до волѣ и неволѣ, / Не боюся злои долѣ» (Згарський, 1862: 11).

Основна думка цієї сюжетної лінії розкривається в піснях про подвиги й майбутню долю України, які виконує кобзар: «Гей а дежь вы Атаманы, / Де ты нашъ Гетьмане? / Чи такъ тобѣ милый пане, / Якъ намъ сердце вяне? / Ой не вяне / Коли згане, / За свободу милу, / За козацьку пышну славу, / Козацькую силу» (Згарський, 1862: 15).

Поема Є. Згарського була об'єктом наукового осмислення лише в студії С. Томашівського (1901) у контексті творів про Марусю Богуславку. Дослідник не побачив у ній ні поетичної, ні літературної вартості: «Читаючи поему Згарського, маємо дивне вражіння, що тут помітно трохи народних елементів дещо зі старо-римського, багато з християнських «житий сьвятых», ще підкріплено сучасним патріотизмом, дуже блідим, та в кінці підсолено ніби гумористикою» (Томашівський, 1901: 24).

Сюжетна лінія Марусі Богуславки в поемі Є. Згарського розкривається в гаремі Баші, який намагався всіляко догодити дівчині-красуні, а вона не реагувала на його залицяння й не збиралася зрікатися християнської віри. Сумуючи за рідним краєм, як Ярославна, зверталася до сил природи (вітру, орлів), щоб допомогли «бѣдной невольнице» повернутися з «поганого краю».

Та коли під час прогулянки почула з темниці рідну пісню й упізнала голос брата Тиміша, дізналася про ув'язнених бранців, вирішила діяти: на вечірці позирала на Башу гарними очима й отримала хустку. Це дуже не сподобалося жінкам гарему «сварливыхъ, завестныхъ, немирныхъ /

Що одна другу скоро змогла бы, / Вь пушкахъ на куснѣ рознесла бы» (Згарський, 1862: 27). Маруся не стала кохати поганця, а, вивідавши про ключі від кам'яниці, заколола його й випустила земляків-козаків. Та її життя закінчилося трагічно: отримала кинджал у спину від однієї з наложниць Баші.

Смерть Марусі має драматичну розв'язку, козаки покропили її не водою, «а козацькою сльозою», привезли й поховали в Україні серед степу з козацькими почестями: «нехай зь Богомь!... вже не встане / Шкода такої дѣвчини! / Только слава не загине» (Згарський, 1862: 53). До могили, на якій росла калина, частенько приходив старий чернець, її батько, гордий за вчинок доньки. У народно-пісенному стилі й описано учинок Марусі Богуславки, і подано зовнішність дівчини, яка асоціюється з природою й розкриває її внутрішню красу, любов до рідного краю: «руси косы», «дева красна» тощо.

Трагічною є розв'язка й у ліричній драмі «Маруся Богуславка» М. Семенка. Автор не наголошує на патріотичних почуттях героїні, більше акцентує на психологізмі її роздумів. Богуславка звертається до вітру, Великодня, моря: «Море, море! / Ти цілуєш камінь далеких берегів! / Передай їм мою тугу, передай їм моє горе – / передай Україні далекій, розваж її гнів» (Семенко, 2010: 258); прагне знайти вихід зі становища, у якому опинилася: коло інтриг Візира й Туркені, після того, як випускає козаків, намагається вчинити самогубство (як і героїня драми М. Старицького). Маруся не повернулася в рідний край, бо кохає чоловіка-іноверця, сцену покари виконує Султан: «Бо зрадила подвійно – / землі моїй і серцю мойому» (Семенко, 2010: 262).

В історичній поемі «Маруся Богуславка» Л. Коваленко, останній художній інтерпретації народного сюжету й образу, як і в багатьох творах, образ головної героїні несе народну генезу, порушує проблему фольклорного прототипу в літературному тексті, впливу національно-історичних, морально-психологічних чинників на характер його переосмислення: «Ось кам'яний підвал, де козаків – сімсот, / Що світу Божого не бачать тридцять років. / «Невірні» тут вони – ще гірші, аніж скот... / Охляли та пісні співають ще нівроку» (Коваленко, 2014: 73). Авторка визначила поему як історичну, проте зображення історичних подій небагато, переважно це загальне тло того часу.

Задум написати поему «Маруся Богуславка» Л. Коваленко виношувала давно. 2012 року Богуслав святкував 980-річчя, згадував усіх героїв, які його прославили, звичайно ж, і дівчину, яка

живе в пісенній славі, – Марусю. Тому авторка й подала художнє поглиблення образу, наснажене новим змістом. Поема складається з десяти частин, починається спогадом Марусі, як і в романі у віршах М. Тютюнника, про те, як її схопили й з іншими погнали Чорним шляхом, а потім везли морем, «страдницька путь» усім судилася: «Товар коштовний – то жінки й дівчата: / Краса і гордість нашої землі. / Не милує нещасних бранок чата – / Мов яничари, охоронці злі» (Коваленко, 2014: 12).

На відміну інших художніх інтерпретацій думи, у поемі Л. Коваленко в текст небагато введено зразків героїчного епосу. Пісні виконує переважно героїня соціально-побутові, календарні, весільні. І як у всіх опублікованих варіантах думи про Марусю Богуславку (їх 18), вона повідомляє про велике свято – Великдень, козаки її проклинають, а вона попереджає їх про втечу.

У поемі Л. Коваленко й ліричній драмі М. Семенка події відбуваються на Великдень, точніше, у переддень, Маруся запитує козаків-невольників, що завтра за день у християнській землі, і повідомляє, що завтра, «як буде наш пан турецький до мечеті / від'їжджати? – / то буде мені дівці-бранці, / Марусі попівні-Богуславці на руки / ключі віддавати» (Семенко, 2010: 238).

Л. Коваленко свою Марусю, як й І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, «реабілітує» вчинком й ідеалізує відносини з Гіреєм: він відпустив дівчат на волю з гарему, пробачив Марусі, що вона відкрила темницю та випустила козаків, допоміг викупити Сахрона, перше кохання Богуславки, з неволі, приязно зустрів її матір. У тексті більше романтизму, ніж історизму. Ідеалізує почуття Марусі й М. Семенко в ліричній драмі. Героїня на межі вибору, але обирає «потурчення», а не повернення в Україну.

Висновки. У поемах Є. Згарського, Л. Коваленко й ліричній драмі М. Семенка ускладнено психологічне вмотивування вчинку Марусі Богуславки порівняно з думою. До думної фактури текст наближено (М. Семенко цілі тиради ввів у драму) у багатьох моментах – описі темниці, описі бранців, прокльонах Марусі за нагадування про Великдень, її відповіді, усталеній формулі потурчення – ради «розкоші турецької», провіщенні входження Марусі в пісетворчість. Незважаючи на те що розповідь у творах подано в ліричному висвітленні (відступи, пейзажі, внутрішній світ героїні, народнопоетичні алюзії), переважає епічний виклад. Функціонування фольклорного сюжету й образу в досліджуваних поемах і ліричній драмі допомагає художньо осмислити буття українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевська К. До питання про історизм в українських народних думях. *Родовід*. 1997. № 15. С. 12–22.
2. Згарський Э. Маруся Богуславка. Львовъ : Типомъ Института Старопигійського, 1862. 52 с.
3. Коваленко Л. К. Маруся Богуславка: історична поема. Київ : Криниця, 2014. 96 с.
4. Семенко М. Маруся Богуславка: лірична драма. *Вибрані твори*. Київ : Смолоскип, 2010. С. 232–262.
5. Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історико-літературний нарис. Львів : Літературно-Науковий Вісник, 1901. 75 с.

REFERENCES

1. Grushevskа, K. Do putannja pro istoruzm v ukrajinskuch narodnuch dumach [On the question of historicism in Ukrainian folk thoughts]. *Rodovid*. 1997. Nr 15. pp. 12–22 [In Ukrainian].
2. Zgarskuj, Evgen. *Marusia Boguslavka* [Marusia Boguslavka]. Tupom Inststuta Staropuhijskoho, Lvov. 1862. 52 p. [In Ukrainian].
3. Kovalenko, L. K. Marusia Boguslavka: istorutschna poema [Marusia Boguslavka a historical poem]. Kyiv, Krunucja, 2014. 96 p. [In Ukrainian].
4. Semenko, M. Marusia Boguslavka: lirutschna drama. *Vubrani tvorv* [Marusia Boguslavka: a lyrical drama]. Kyiv, Smoloskup. 2010. pp. 232–262 [In Ukrainian].
5. Tomaschivskuj, S. Marusia Boguslavka v ukrainskij literature. Istoruko-literaturnuj narus. [Marusia Boguslavka in Ukrainian Literature. Historical and literary essay]. Lviv, Literaturno-Naukovuj Visnuk, 1901. 75 p. [In Ukrainian].